

Filep Tamás Gusztáv

A bolond barátja

Adalékok Herczeg Ferenc történelemképéhez

Volt egy hosszú korszak Magyarországon, amikor Herczeg Ferencet jóformán nem is íróként, hanem az úgynevezett „Horthy-korszak” kiszolgálószemélyzetének részeként tartották számon; alkotói érdemeiből szinte semmit sem ismertek el, még azt a szakmai profizmust sem, amely számos súlytalanabb művében is szembeötlő. Csak egyetérthetünk azokkal a megjegyzésekkel, amelyek szerint életműve tárgyyszerű megítélését lehetetlenné tette az, hogy könyveit közéleti tevékenysége illusztrációjaként olvasták, s alkotói pályáját is így értelmezik.

Azonban tovább kell lépnünk: az a kép, amelyet ebben az összefüggésben rajzoltak róla, még csak nem is hiteles, sok, vele kapcsolatos állítás egyszerűen megalapozatlan. A Horthy-korszak politikájának már csak azért sem lehetett reprezentatív megszemélyesítője, mert Horthy-korszak – szerintem – „nem is volt”, magyarul azt, amit így neveznek, nem lehet egységes korszaknak tekinteni. A két világháború közötti alperiódusok arculatát nem Horthy Miklós személyisége határozta meg markánsan, hanem – néhány kivétellel – a miniszterelnököké. A Bethlen-érát nem lehet azonosítani a Gömbösével, még folytonosságuk is sok szempontból vitatható; a Gömbössel kezdődő kül- és belpolitikának éppen Bethlen István volt az egyik legkeményebb kritikusa. Tény, hogy ezeket az évtizedeket már sokkal árnyaltabban látjuk, mint 1989 előtt, de például Herczegről még ma sincs az újabb szempontoknak megfelelő szakirodalom. Önmagában ez a konferencia sem lehet alkalmas egy mindenre kiterjedő Herczeg-portré fölmutatására. Az 1943-as életműkiadás több mint hetven önálló művet tartalmaz, és ebben értelemszerűen nincsenek benne a később írt opusok, például memoárjának több szempontból is igen fontos harmadik kötete, vagy például a Szabó Zoltán által szigorúan megbírált Zrínyi Ilona-dráma. Azt hiszem, senki sincs közöttünk, aki az egészet olvasta volna; a címek és a megjelölt témák alapján úgy gondolom, hogy egyelőre az életmű töredékét tekinthetjük át.

Visszatérve az író mai megítéléséhez: ma is bele-beleütközünk olyan friss szövegekbe, melyek szerint „a Horthy-korszak bűneiért” őt is felelősség terheli; másrészt a régi korszakleírásokban, ha szóba került a személye, olyan kép sugalmazódott róla, mintha nem is lett volna személyisége, csak csoporttagként volna leírható – a kurzus önállótlán (akár törleszkedő), közhelyekben gondolkodó, felfelé alázatos, lefelé gyalázatos kedvezményezettjeinek típusát

testesítette volna meg. Jóllehet Herczeg sokkal összetettebb-kifinomultabb, tartásos, de nem gőgös, az esetleges irodalmi-világnézeti vitákban kemény, akár kegyetlen,¹ sok pénzt – de folyamatos, rendszeres, kitartó munkával – kereső, munkának élő személyiség volt. Társadalmi megbízatásait mintha inkább kötelességtudatból látta volna el, mint élvezetből; másrészt a társadalom különböző képviselőivel, hatalmuk fokától függetlenül, igen kritikusan is tudott bánni – bár sok esetben valóban inkább csak a műveiben, nem a személyes érintkezésekben vagy a társadalmi életben. Emlékirataiba belepillantva, inkább magának való, az emberi gyöngeségeket enyhe fölénytudattal, de némi szolidaritással – és iróniával is – megítélő személyiségnek láthatjuk.

Herczeg kitartó volt a Tisza István, majd a Horthy melletti elkötelezettségében is. Horthynak a magyar történelemből való távozása idején, illetve az azt követő korszakban ő már nem volt társadalmi tekintély, sőt, a társadalom tagjának is alig volt tekinthető. De Tisza halála után lett volna esélye arra, hogy átírja saját politikai múltját. Éppen itt, ekkor, ennek kapcsán derül ki, hogy Herczeg nem törleszkedett az éppen aktuális hatalomhoz, következetes volt a ragaszkodásában, noha nem származott az eszmefanatikusok tribusából, ő maga – bizonyos vonatkozásban – elég határozottan el tudta ítélni – bármily meglepő is lehet ez – a következetességet. Szemléletéhez és politikai álláspontjához nem lényegtelen az, amit Mahatma Gandhiról írt cikke (pontosabban Romain Rolland Gandhi-könyvéről közreadott recenziója) kritikusanak – „egy barátom”-nak – írt válaszként. Ez a barátja Herczegnek a Gandhi-féle „non-violence” (tehát az erőszakmentesség) iránti lelkesedésében – szembeállítva azt az író korábbi elveivel – ellentmondást lát; a bíráló szerint Herczeg egyik, a Pesti Hírlapban megjelent – gondolom, a revízióval kapcsolatos – cikke ugyanis „a violence »hiszekegye«”, mi tehát ez az újabb Gandhi-rajongás? Erre válaszol Herczeg így:

„Mellékesen megjegyzem: nem vetek különös súlyt arra, hogy politikai kérdésekben következetes férfiúnak mondjanak, mert hiszen az ember meggyőződése a tudásán, az pedig a tapasztalatain épül; újabb tapasztalatok és jobb tudás tehát bármikor arra szoríthatják a becsületes embert, hogy lebontsa és újból felépítse politikai meggyőződését. Akinek választania kell a következetesség és az igazság között, az hiú fajankó, ha nem az igazságot választja. És valljuk meg: Gandhi hatalmas és tündöklő alakja képes reá, hogy önmagukból kiforgassa az embereket és halomra döntse doktrínáikat.”²

Az a gyanúm azonban, hogy ez csak elvi alap; hogy „rendszerváltások” idején Herczeg nem törleszkedett a hatalomhoz, szépen kiderül abból a pár sorból, amelyet az „őszirózsás forradalom”

1 Jóllehet Márai éppen Herczeg vitastílusát lovagiasnak, nagyilekűnek és pártatlannak tartja. Lásd Márai Sándor: *Herczeg Ferenc tanulmányai*. In *Herczeg Ferenc*. [Az író nyolcvanadik születésnapjára megjelent emlékkönyv.] Új Idők Irodalmi Intézet R-T., Budapest [1943], [97]–103. p.

2 Herczeg Ferenc: *Mahatma Gandhi*. In uő: *Tanulmányok II*. Új Idők, Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), Budapest 1943, 40. p. (Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I. - Tanulmányok II. - Szelek szárnyán - Napkelte előtt - Mesék*. [Herczeg Ferenc művei. 10. köt. *Tanulmányok, feljegyzések, mesék*.]) (A korabeli idézeteket a mai helyesírásnak megfelelő átírásban közlöm – F. T. G.)

reprezentatív emlékkönyvébe írt. Hetekkel a Károlyi-kormány eskütétele után Gellért Oszkár szerkesztésében jelent meg *A diadalmas forradalom könyve* főcímű kiadvány, amely az 1918. október 30–31-i események riportszerű megidézésén és az új kormány minisztereinek, államtitkárainak nyilatkozatain kívül több mint hetven magyar író sorait tartalmazza a politikai fordulat jelentőségéről. Ebben a könyvben, melyben szerepel Ady Endre, Ábrányi Emil, Babits Mihály, Füst Milán, Harsányi Kálmán, Kernstok Károly, Krúdy Gyula, Lengyel Menyhért, Márkus Miksa, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Endre, Nagy Lajos, Schöpflin Aladár, s melyben például e régió egy másik nagy szülőtte, Kosztolányi Dezső azt állítja, hogy „A forradalom igazi hősei a tengerészek voltak” – néhány hónappal később, még a Károlyi- vagy a Berinkey-kormány idején, tudjuk, a legismertebb tengerészt vagy áltengerészt, Heltai Viktort mint sikkasztót tartóztatták le, más tengerészek átöröklődtek a Tanácsköztársaságra, és annak terrorkülönítményébe tagolódtak be –, Herczeg ezzel a néhány tartásos sorral szerepel:

„Minden embert

annyi élvezet illesse meg, amennyi munkát végez. – A politikusokat ne a szavaik, hanem a tetteik után értékeljük. – Előkelőség legyen köztünk, aki hasznára van a köznek. – Hős, aki embertársaiért szenved. – Vezér legyen a legtehetségesebb és legönzettelenebb.

Forradalmi program ez? Akkor éljen a forradalom!”³

Amilyen határozottsággal vállalta Herczeg Tisza barátságát, ugyanolyan elkötelezettséggel bírálta ellenfeleit, s ez a Nyugat irodalmi köreivel szembeni politikai állásfoglalást is jelenthetett. Lehetséges, hogy Herczeg, az olvasó, itt a saját ízlését is érvényesítette. De az például nem igaz, hogy minden eszközzel küzdött volna az „új” irodalom ellen. Külön tanulmányban kellene egyszer bemutatni, hogy az állítólagosan súlytalan szalonlap, az Új Idők a modern irodalom mennyi értékét képviselte, például hány Nyugatosnak, Holnaposnak adott helyet főnnállásának évtizedeiben. Én most itt csak néhány Adyról a folyóiratban megjelent mondatot idézek; úgy tudjuk, hogy a magyarországi „hivatalos irodalom” 1927-ig megátalkodottan Ady-ellenes volt, s csak Makkai Sándor Ady-könyvének, *A magyar fa sorsának* megjelenése, illetve az ebből kipattant vita után oldódott az ellenállás. Az Új Idők viszont már évekkel korábban „vállalta” Adyt, noha például Tisza-bírálata miatt Herczeg akár ideológiai ellenfelének is tekinthette volna a költőt. Az Új Idők 1923. 21. számában (355. p.) közlik a *Két kuruc beszélget* című, egyébként 1918 júniusában – két szegénylegényről – írt versét, az alábbi csillag alatti megjegyzéssel: „Ady Endrének kötetben eddig össze nem gyűjtött versei most jelentek meg könyvalakban *Az utolsó hajók* címmel. A »Két kuruc

³ *A diadalmas forradalom könyve. A Népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája.* Szerkesztette: Gellért Oszkár. Légrády Testvérek, Budapest [1918], 60. p. (A főntebb Kosztolányi-idézetet lásd az író *A vörös panoráma* című írásában, i. m. 65. p.)

beszélget« című vers a kötet legszebb darabjainak egyike.”

Abból egyébként, hogy az Új Idők az úgynevezett „úri középosztály” lapja volt, nem vonhatjuk le automatikusan azt a következtetést, hogy tehát az úri középosztály írta volna tele. Az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárában ott van Galambos Ferenc gépiratos repertórium; ha magát a folyóiratot nem lapoznánk föl, akkor is játszva meggyőződhetünk arról, hogy az állítólagos ellentábor, a Nyugat alkotói közül mennyien voltak jelen a folyóiratban, illetve hogy hányan nem tartoztak ahhoz az emlegetett osztályhoz. Nyilván Herczeg Ferencnek és a szerkesztőség tagjainak is voltak ízlésbeli korlátai, mint mindannyiunknak; ettől azonban az írói tehetséget még fölismerték. Az Ady-példát láttuk. De sokat publikált a folyóiratban Emőd Tamás, Dutka Ákos, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Krúdy Gyula, s találkozunk ott Nadányi Zoltán, Somlyó Zoltán, Szabó Lőrinc, Szederkényi Anna, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád nevével is, a fiatalabbak közül pedig például Ottlik Gézáéval. Föltűnik a folyóiratban Ambrus Zoltán és Ignó, 1917–1918-ban Babits Mihály – s ami talán igazán meglepő lehet: még Kassák Lajos több és Nagy Lajos számos szövegére is rábukkanunk az Új Időkben.

Azt talán említenem sem kell, hogy a békeidőkben, a századforduló idején Jókai Mór, Gárdonyi Géza és Mikszáth Kálmán is adott kéziratot – regényt is – az alapító szerkesztőnek, Herczeg Ferencnek; Mikszáth például a *Szent Péter esernyőjét*. Talán meglepő, de az Új Idők is hidat képez egy évszázad magyar irodalmában, Jókai és Kassák között.

Jó, hogy a múlt század első évtizedeiben olyan sok volt a politikai fordulat; szerencse, hogy nem állandósultak, véglegesültek maradéktalanul a szekértáborok: a Herczeg Ferencről rajzolható kép hitelességét erősíti, hogy azoknak az életművében is találkozhatunk az ő méltatásával, akik egy időben a „másik oldalon” álltak, sőt, akik akár személyesen is polémiába – adott esetben durva polémiába – keveredtek vele.⁴ Fenyő Miksa, a Nyugat egyik alapítója, a Gyáriparosok Országos Szövetsége ügyvezető elnöke (aki egyébként távolról sem Károlyi Mihály híve volt, hanem Andrássy Gyuláé, Hadik Jánosé, az őszirózsás forradalom idején polgári pártot szervezett, bár az utókor hajlandó leegyszerűsíteni a korabeli ideológiai képletet) 1938-ban mondott le állásáról, éppen az első bécsi döntést követő terület-visszacsatolások idején. Ennek a lemondásnak legalábbis közvetett oka volt Fenyő zsidó származása – 1938-ban lépett életbe az első „zsidótörvény”, és az év végén már a másodikat készítették elő. Fenyő december elején mégsem a maga sorsát szellőzteti meg az egyik legfontosabb budapesti liberális napilapban, Rassay Károly Magyar Szabadság Pártja

4 Fenyő az alább idézendő emlékezésében ismerteti egy korai, elég súlyos pengeváltásukat. A Nyugatban egyébként nemcsak bírálták Herczeget. Várad István lelkesen méltatta a folyóiratban Herczeg *Éva boszorkány* című három felvonásos színjátékát. A darab középponti jeleneteiről írja: „... ennél a felvonásnál jobbat és szebbet Herczeg nem adott még nekünk. [...] Tökéletes felvonás. Az egész mű ezért íródott. Ami előtte van: ahogy felépül, és ami utána következik: ahogy a kuszált szálak kibogozódnak, abban vannak hibák. De ahogyan a második felvonás elhalványította az első és a harmadik felvonásnak kétségtelen szépségeit, úgy halványítja emlékezetünkben azok benyomását is. És ez helyén van így. A tiszta érték a darabnak ebben a részében volt, elég erre emlékeznünk.” Várad István: *Herczeg Ferenc: Éva boszorkány. Színjáték három felvonásban*. Nyugat, 1912. 8. szám, 738. p. .

Esti Kurírjában, hanem Herczegnek mond köszönetet a Magyar Revíziós Liga élén vállalt munkájáért.⁵ Annak, amit mond, a hitelességét éppen az bizonyítja, hogy ő maga is tagja volt a Liga vezetőségének; másfél évtizeden át együtt dolgozott Herczeggel. Amikor „A magyar revíziós mozgalom első fejezete lezárult”, amikor nem lehetett még történelmi távlat tevékenységének mérlegeléséhez, Herczeg munkájára igyekezett fordítani a figyelmet, hiszen az írónak igen nagy személyes érdemei voltak a működésben. „Ahogy ő a revízió ügyét vállalta, ahogy ebbe a mozgalomba egy gazdag élet minden tudását és tapasztalatát, írói presztízsét, közéleti tekintélyét belevitte, ahogy nem érte be azzal, hogy fogalomná vált nevével álljon a mozgalom élére, hanem ezen messze túlmenően cselekvően nyúlt bele, tervet terv után dolgozva ki, s mindig megfelelően alkalmazva a világpolitika Próteusz-szerű változásaihoz, ahogy a revíziós mozgalom mindennapi teendőit is végezte: ellenségekkel vitázott, a közömbösekben világszerte érdeklődést keltett, a külföldi barátokat – néha tán tudtukon kívül – akcióra készítette: ez olyan cselekedet volt, melyet ebben a hamar felejtő világban illik a történelem számára följegyezni.” Herczeg akkor lépett föl ezen a területen, amikor a magyar társadalom a revízió kezdeti föllángolása után „a kétségbeesett lemondás másik végletébe esett”, s a munkát úgy szervezte meg, hogy sikerült távol tartania tőle a pártpolitikát, viszont minden társadalmi réteg reprezentánsait sikerült bevonnia; a magyar igazságot népszerűsítette tovább Amerikában, Olaszországban, Franciaországban, „soha nem szólamokkal, melyek bármily igaz szívből is fakadnak, külföldi ember füle számára kongóan hatnak”, hanem adatok, statisztikák, térképek felsorakoztatásával, kétszáz kötetnyi dokumentumot adott ki „több mint egymillió példányban” angolul, franciául, olaszul, németül, hollandul, szakszerűen használva föl a magyar társadalom által összeadott pénzt – „sajnos, meglehetősen kis pénzeket” –, hogy abból egy fillért sem költöttek reprezentációra. Az ok, ami miatt Fenyő cikke megszületett: „A revízió ügye győzött: az ünnepségek protagonistái között nemigen láttuk Herczeg Ferencet, úri tartózkodással félreállt. Illik, hogy igaz szívvel mondjuk neki: köszönjük.” (Csak zárójelben – a Revíziós Liga nem tervezett katonai partizánakciókat; semmilyen vonatkozásban nem volt ellentmondásban a Herczeg Gandhi-cikke kapcsán az erőszakmentesség kultuszáról mondottakkal.)

Nem árt számba venni mindennek és a két személyiség kapcsolatának – Fenyő által évtizedekkel később, már emigrációjában – földolgozott előzményeit. A Nyugatról szóló emlékezéseiben Fenyő leírja a kapcsolatfelvétel folyamatát, s előtte azt, hogy ő kritikusként többször is szigorúan bírálta Herczeg műveit, sőt tollharcba is keveredett vele a modern és a „konzervatív” irodalomról, illetve Ady kapcsán. Aztán rátér arra, hogy ő, Fenyő, még Rothermere lord híres cikke megjelenése előtt, a húszas évek első felében előadásokat tartott a revízióról, a következő elv jegyében: „... a nemzetet fel kell ébreszteni a »Kárpátoktól az Adriáig« elsenyvesztő álmából, s valami józan koncepcióra irányítani figyelmét. Revízió, de nem a mindent-vissza alapon,

5 Fenyő Miksa: *Herczeg Ferenc és a revízió*. Esti Kurír, 1938. december 2., 7. p.

hanem azokra a területekre vonatkozóan, melyeknek lakossága színmagyar, vagy magyar többségű.” Ezeket tudva Herczeg fölkereste őt, elmondta, hogy egyetért vele, s javasolta, hogy közösen tegyenek valamit. „Így jött létre a Revíziós Liga – folytatja Fenyő –, melynek munkájában szívesen vettem részt, s így vált kapcsolatunk mind szorosabbá, különösen a náci veszély éveiben, amikor Herczeg Ferenc, »a sváb« igen határozottan állt szemben a kormány tengelypolitikájával.” Megjegyzi még az emlékező, hogy soha nem beszéltek szépirodalomról – tudván, hogy irodalmi ízlésük oly eltérő. Herczeg egy alkalommal elvitte ugyan Fenyőéknek egyik memoárkötetét, de azt a feleségnek dedikálta. Viszont szívesen mutogatta „Rákóczi-korbeli ritka könyveit”. A rövid emlékezés végén Fenyő Miksa kötelességének érezte, hogy Herczegről mint íróról is véleményt mondjon. S ez a vélemény egyáltalán nem elutasító: „Aki író [...] a múlt század végén, a század elején, Jókai és Mikszáth mellett magának helyet akart biztosítani a napon, annak kivételes tulajdonságokkal kellett bírnia. Herczeg Ferencben meg voltak ezek a tulajdonságok – íróiak és emberiek –, melyekkel elérte, hogy több évtizedes írói munkássága révén a magyar politikai élet vezető társadalmi osztálya a maga poeta laureatusának koszorúzza.”⁶

Térjünk rá azonban a hitlerizmus problémájára, illetve annak két vonatkozására. Herczeg eleve nem rokonszenvezhetett a német nemzet-, pontosabban „faj”-politikával. Ő maga írja le *A hét svábban*, hogy az identitás kialakításában a vérnél sokkal fontosabb a környezet. Minthogy az úgynevezett Horthy-rezsim differentia specificái közé szokták sorolni az antiszemitizmust, s hallgatólagosan mintha ezt is kiterjesztenék Herczeg Ferencre is, hadd utaljak néhány ezt könnyűszerrel cáfoló tényre. Ha nem számoljuk, azt, hogy híres 1848–1849-es regényének nem az a címe, hogy *A hat sváb és egy zsidó* – noha a hét főszereplő egyike, s éppen a leghumanistább közülük, zsidó, aki éppen azért hal meg, mert egy csatában megkímélteti egy szerb granicsár életét, aki a következő pillanatban lelövi őt, ha nem számítjuk, hogy egyik mestere Kiss József, egyik legjobb barátja pedig Farkas Pál volt – mindkettőjükéről van írása tanulmányai első kötetében –, ha nem esik is a latba, hogy 1944-ben Farkas Pál családját, Farkas István festőművészt, az Új Idők tulajdonosát ő próbálta megmenteni a deportálástól, sikertelenül, akkor említsük itt meg azt, hogy *Andor és András* című regényét akkor is kvázi filozemita műként tárgyalták akkoriban, ha egy részlete manapság egy antiszemita honlapon található meg. Álljon itt egy jellemző idézet Kiss Józsefről, a poétáról, *A Hét szerkesztőjéről*, Herczeg memoárjából: „Kiss József, akiben Dávid királyi önérzet buzgott, hűbérúri jogokat igényelt a pesti zsidók fölött. Mivel azonban jobbágyai, régi rossz szokásukhoz híven, igen engedetlenek voltak, sokat szidta őket. Elöttem soha senki sem tett olyan antiszemita nyilatkozatokat, mint ő, igaz azonban, hogy rossz néven vette, ha udvariasságból igazat adtam neki.”⁷

6 Fenyő Miksa: *Följegyzések a "Nyugat" folyóiratról és környékéről*. Niagara Falls, Ont., Pátria Könyvkiadó, 1960, 110–111. p.

7 Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. In *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy - A gótikus ház*. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1985, 235. p.

Gondolkodásmódjáról kortársak följegyezte apró történetek mondanak talán a legtöbbet. Királyhegyi Pál írja memoárjában, hogy a háború kirobbanása előtt hazajött Angliából (ahol elég sikeres író lett akkorra), saját meghatározása szerint még idejében ahhoz, hogy elérje az auschwitzi gyorsot. Itthon egyik szerkesztő barátja, Fodor János bevitte a kegyelmes úrhoz, Herczeghez, hátha lehetőséget adna neki, hogy (újra) publikálhasson az Új Időkben. A protektor rögtön belesült a mondókájába – Királyhegyi átvette tőle a szót: az a kérdés tehát, hogy írhat-e ő a lapba, mint azelőtt, ugyanis most már zsidónak számít; anyja, apja is az volt, „sőt az a gyanúm – fejezte be –, hogy még nagyapám is az”. A memoáriró szerint Herczeg elgondolkozott: „Zsidó nem írhat az *Új Idők*be, és nem is írt soha. [...] Az, hogy zsidó valaki, nem elég. De ha a Királyhegyi eddig is írt, akkor író, s természetesen ezentúl is írhat.”

Hosszabban kell idéznem a következő, a személyiség integritásáról még többet eláruló történetet.

„Néhány héttel később találkoztam Herczeg Ferencsel az *Új Idők* épületében, a folyosón.

– Tüstént fáradjon be, kérem, hozzám – mondta, és sietve előrement.

Én csodálkozva követtem, mert nem volt barátkozó természet, sohasem beszélgettünk, vele nem is lehetett beszélgetni, legfeljebb válaszolni volt szabad, ha kérdezett valamit.

Gyönyörű nyár volt. Herczeg szobájának az ablaka tárva-nyitva:

– Milyen szépen csicseregnek a madarak – kezdte. Én erre csak bólintottam, jelezve, hogy miattam akár csicseregjenek egész nap, nem zavar.

Elmúlt pár perc. Ekkor kopogtak az ajtón, és feldúlva, rémülten jelentette Tímár, a vállalat egyik dolgozója:

– Kegyelmes uram! Két detektív van itt.

– Nem kell nekem egy se – mondta Herczeg, és becsukta az ajtót.

Később megint kopogtak, és Tímár most már nyugodtabban jelentette, hogy a detektívek elhagyták az épületet.

Kiderült, hogy razzia volt: írógyanús zsidókat kerestek. Ilyen hírek jelentek meg például az akkori újságokban:

»Nóti Károly, Pásztor Béla és más forgatókönyvírással alaposan gyanúsítható egyéneket internáltak.«

Herczeg tudta, hogy razzia van. Azért hívott be a szobájába, mert meg akart menteni, és

tudta, hogy hozzá nem mernek bemenni.”⁸

Ezek után semmi meglepő nem lehet abban, hogy Herczeg társaságának csak az egyik részét képezték öltönyös meg díszmagyaros urak – a hölgykoszorút nem is említve itt. Jól megvolt ő nemcsak velük meg a Bánság német parasztjaival és polgáraival. Gyakorta látogatott hozzá egy örült, legalábbis intézeti ápoló, azzal is sok időt töltött együtt hűvösvölgyi házában. Egy a háborús években kiadott, Herczeg Ferencet méltató kötetben legalábbis ezt olvassuk a korszak egy másik sikeres prózaírójától és színpadi szerzőjétől:

”A lipótmezei tébolyda egyik csendes ápolója, aki ki is járogatott az intézetből, éveken át volt gyakori vendége. És Herczegnek volt hozzá türelme, hogy néha órákig is diskuráljon vele. Mikor pedig a szegény beteg meghalt, nem sajnálta az időt és a fáradságot, hanem elment a temetésére. A koporsó mellett nem állt egyetlen gyászoló sem, Herczeg kísérte el utolsó útjára egyedül.” Ugyanígy az aggmenházból is járt hozzá panaszkodni egy bácsi, amiről szintén Csathó Kálmán számolt be idézett írásában.⁹

A polgári középosztály írója – a parasztokhoz is ragaszkodott. Erről sok történelmi műve tanúskodik, én most egy alkalmi darabjából idézek, azért is, mert az abban megidézett színdarabíró születésének fél év múlva ünnepeljük a kétszázadik évfordulóját. S most 99 éve, hogy 1914. márciusában a budapesti Nemzeti Színházban bemutatták Herczeg Szigligeti Ede születése századik évfordulója alkalmából írt *Ünnepi játékát*. Kiderül ebből, hogy a magyar drámairodalom fejlődése s a nemzeti kultúra szempontjából Herczeg milyen fontosnak tartja Szigligetit, például a lesajnált népszínműveket. Ebben mondja a műfajt szó szerint megtestesítő, s a darabban önmagát játszó Blaha Lujza, hogy ők, falusi népek, megtudván, hogy a fővárosban Szigligeti-évfordulót ülnék, útnak indultak Budapestre, az ország minden pontjáról: „Ne tessék megijedni, kérem, mi tudjuk ám, hogy az ilyen finom városi nép nemigen kedveli a paraszti atyafiságot. Nem akarunk mi az uraktól semmit, kérem szépen, éppen csak hogy elhoztuk ezt a koszorút, amit a lányaink kötöttek aratáskor, aztán kántor uramék elfújónak egy nótát, aztán megint hazamennénk. [...] Tudjuk mi, hogy ez a világ rendje... a parasztot akkor hívják a városba, ha dolgozni kell... ha elvégezte a munkáját, akkor kifizetik és hazaeresztik megint.”¹⁰

Herczeg Ferencet nevezték a legnagyobb magyar svábnak, s ez, ha együtt idézzük Ady a „svábokból jött magyarok” elleni fölhorgadásával – az egyik vitában ő maga is fölhánytorgatta Herczeg származását! –, meg azzal az 1945 utáni közhellyel, hogy Magyarországon a német származásúak voltak a hitlerizmus szálláscsinálói, ez megágyaz egy súlyos prekoncepciónak, amit

8 Királyhegyi Pál: *Első kétszáz évem*. Gondolat, 1979, 178.; 180. p.

9 Csathó Kálmán: „*Ne érzelegj, kadét!*” In *Herczeg Ferenc. Fél százados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest [1941], 134. p.

10 Herczeg Ferenc: *Ünnepi játékok*. [Sic!] Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest 1943, 13–14. p. (Herczeg Ferenc Művei VI., [Budapest 1943].)

Németh László vitt tökélyre a *Kisebbségben* című munkájában.¹¹ Eszerint Magyarországon a „hígmagyarok” – főleg a németek és a zsidók – elnyomták a „mélymagyarokat”. Herczeg Ferenc a sváb és a magyar paraszt közötti mentális különbségeknek nem tanúsíthatott nagyobb jelentőséget, legalábbis eddig nem akadtam ennek nyomára. Sváb volt – ezt szerény büszkeséggel vállalta is, hangoztatta is. Német azonban sohasem volt. A *Német kisebbségi kérdés* című remek tanulmánya így kezdődik.

„Kezdjük az elején. Abban az időben, mikor a délvidéki svábok elei otthagyták ősi szülőföldjüket és a töröktől megtisztult Bánság zombékos pusztaságaiba telepedtek, tudvalevően még nem volt német nemzeti érzés. A római szent birodalom laza határain belül az osztrák, porosz, bajor, szász és még néhány tucat dinasztia égisze alatt ugyanannyi állameszme és állameszmecske virult, versenyzett, intrikált és tülekedett, de a fajbeli közösség gondolata akkor még egyáltalában nem volt politikai tényező. A német fejedelemségek lakóit a dinasztia közös volta fűzte össze és választotta el egymástól. A fajbeli összetartozás politikai gondolata jóval később, a napóleoni háborúk idején szökött kalászba.

A bánsági telepések bizonyára hoztak magukkal kedves és fájó emlékeket régi hazájukból, de német nemzeti érzést nem hoztak magukkal.”¹²

A svábok magyarrá válása 1848, a modern nemzet születésének pillanata. Ugyanakkor váltak a nemzet tagjaivá, amikor a magyar jobbágyok. Igaz, ez a folyamat a századforduló idején visszafordíthatónak tűnt föl, s az említett tanulmány éppen azt tárja föl, hogyan kezdenek a nagynémet propaganda hatására a német nyelvű, sváb magyarok, 48-as nemzetörök leszármazottai szembefordulni a magyar kormányzattal. Ezt akarta a maga eszközeivel megállítani az az író, aki, ahogy Mák Ferenc írta legutóbb: „... ha olykor nacionalista német lapok [...] renegátnak nevezték, [...] büszkén hivatkozott Zrínyi Miklós és Petőfi Sándor társaságára.”¹³

A hét svábnak ezen a hazafias vonásán kívül van még egy fontos komponense; amikor ezt említtem, arra is szeretnék utalni, mennyire fontos a kontextus, amely már sok helyütt alig látszik Herczeg művei mögött. A regény legelején hét fiatalember köt szövetséget s kötelezi el magát arra, hogy a kor szabadságeszményeinek szenteli életét – s ebben a haza szabadsága, függetlensége is ott van. Amikor nevet akarnak választani maguknak, s nem jutnak dülőre, a kávéházban biliárdozó arisztokrata huszártiszt – egy Esterházy gróf – gúnyosan azt javasolja nekik, hogy válasszák ezt a

11 A magyarországi németekről, német származásúakról kialakított sablonos ítélet jogosságát többek között az is kérdésessé teszi, hogy az úgynevezett „hűségmozgalom” résztvevői közül az 1944-es német megszállás után sok embert letartóztattak, többen koncentrációs táborba is kerültek. Közismert volt ugyanakkor számos, a nácik által szintén elhurcolt ismert magyar politikus – például Rassay Károly, Andorka Rudolf – német eredete.

12 Herczeg Ferenc: *Német nemzetiségi kérdés*. In uő: *Tanulmányok II.* Új Idők, Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), Budapest 1943, [81.] p. (Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I. - Tanulmányok II. - Szelek szárnyán - Napkelte előtt - Mesék*. [Herczeg Ferenc művei. 10. köt. *Tanulmányok, feljegyzések, mesék*].)

13 Mák Ferenc: *Herczeg Ferenc ünnepén (II.)* Magyar Szó online, 2013. szeptember 13.

nevet: "A hét sváb." Graf Jani, a társaság kezdeményezője és a regény főhőse ezt irtóztatóan bántónak találja ugyan, de megfékezi magát, lenyeli a sértést, s azt válaszolja, hogy büszkén fogják viselni ezt a nevet. Amikor a könyvet olvastam, egyáltalán nem találtam szellemesnek a magyar huszártiszt megjegyzését, másrészt nem értettem, hogy miért is olyan megalázó, ha hét svábnak azt ajánlják, nevezzék magukat hét svábnak.

Ma már tudom. *A hét sváb* a Grimm testvérek gyűjtötte mesék egyike, főszereplői nagyot akaró, hencegő szájhősök, akiket az első bekezdés e sorokkal jellemez: „... olyan nagy vitézek voltak ökelmék, hogy fegyvert nem is vittek magukkal, csak egy éktelen hosszú nyársat, azt mind a heten megfógták: elől ment Sulc, a legvitézebb, a legerősebb, aztán utána a többiek sorban, leghátul maradt Bejtli. Így indult világgá a hét sváb. Hej, ember, állat, reszkess, jaj annak, aki a hét vitéz svábnak útjába akad!”¹⁴ Természetes, hogy egy gazdátlan gereblyétől megijednek, s végül hanyatt-homlok menekülnek. Nos, Herczeg hét svábjai, akik az első adandó alkalommal kivonulnak a tűzvonalba, ugyanolyan jogon kapcsolódnak a nemzethez, mint kuruc tárgyú művei szlovák, azaz tót volontérijai, vagy akár a 48–49-es történet bánási román parasztjai, akik szintén békében élnek a svábokkal (s a harcok előtt a szerbekkel is), nem csatlakoznak a támadó granicsárokhoz, hanem a nemzetörök mellé állnak, s a regény vége felé ők mentik meg a regény főszereplőjének életét. S Graf Jani büszke öntudata a heccelődő huszártiszt jelenlétében: alighanem ez Herczeg személyiségének, felfogásának, emberábrázolásának egyik lényeges komponense. Aminthogy a modern magyar nemzet 1848–1849-es létrejöttének szép példázata maga a regény.

Herczeg történelmi műveiben én például azt tartom értéknek, hogy tudja egyszerre a kismember és a „történelemcsinálók” szemével is nézni az eseményeket, s érzékeltetni képes személyes ambíció és közügyi elkötelezettség kettősségét, egybeforrását. Gondoljunk *Az élet kapuja* Bakócz Tamására, vagy máig – de talán már inkább ifjúsági regényként – jó olvasmányként szolgáló *Pro libertatéja* hősére, II. Rákóczi Ferencre. Történelmi drámáiban és regényeiben, azt hiszem, sokszor inkább a részelemek maradandóak, mint a mű egésze. *A Fogó hold* számomra nem különösebben érdekes történet a végvári harcok korából, viszont lényeges benne, hogy szerzője észrevette a lappangó nagy témát: a hódoltsági törökök sorsát, akik már több nemzedék óta élnek Magyarországon, és természetes módon érzik azt a sajátjuknak. (Történelmi munkáihoz Herczeg alapos stúdiumokat végzett, és komoly segítőtársakat választott. Említett török kori regényéhez Takáts Sándortól, a kérdéskör legjobb korabeli kutatójától kapott szempontokat és adatokat, bele is írta őt a regénybe, eredeti nevén.) S ebből a műből értjük meg többek között: az író tudta, hogy a magyarok nem feltétlenül „erényesebbek” másoknál. Egy magyar honfi mondja a török várkapitánynak: „Ha egyszer fogyni kezd [a török hold], akkor, meglássa akárki, minden magyar

14 Grimm testvérek összegyűjtött meséi. Magyarba átültette Benedek Elek. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, [é. n.], [311.] p..

emberen erőt vészen a bolondság. És ne is számítson akkor nagyságtok a mi népünk emberségére, mert a népek csak addig emberségesek, míg bajban vannak, de ha kedvez nekik a szerencse, akkor embertelenek.” Az *Ocskay brigadéros* talán elsőként foglalkozott az árulás témájával realista módon, tehát úgy, hogy nem egyetlen igazságot mutatott föl, hanem az ellentétes fölfogásokat. Maradandó értéke ez, akkor is, ha a dráma zárata véleményem szerint melodramatikusra sikerült. A népi kurucság ábrázolása azonban az első felvonásban szintén újdonságszámba mehetett; nem nyalka palotások, hanem a dúlásra-fosztogatásra is hajlamos, pokróc durvaságú volontérek uralják a színt a darab elején. Ez az ábrázolás hitelesebb talán a Komáromi Jánosénál, akinek sok kuruc tárgyú szövegében túlteng a romantikus elem. Igaza volt Spectatornak, amikor ezt írta a színdarabról: „... egy kis vihar támadt körülötte, bizonyíték, hogy Herczeg a szellemtörténet mai bátorságát és a szociológusok akkori szabadságát megelőzve, a magyar történetlátásból s a nemzeti romantikából néhány csillogó tollút már kitépett.”¹⁵

Nem véletlen, hogy az érettségiző Babits Mihály – amint azt maga mesélte Cs. Szabó Lászlónak – annak idején a darab mellett tüntetett.¹⁶

Herczeg tudott szigorú bírálója lenni kora társadalmának és uralkodó eszményeinek, bár a kommunista korszakban még a *Bizánc* szemléletének kritikai voltát sem ismerte el az irodalomtörténetírás. Ideje volna az író legfontosabb műveit e szempontból is (újra)olvasni.

¹⁵ Spectator [Krenner Miklós]: *Herczeg Ferenc*. Erdélyi Helikon, 1933. 9. szám, 625. p.

¹⁶ Cs. Szabó László: *Sola constantia constans*. In *Herczeg Ferenc*. [Az író nyolcvanadik születésnapjára megjelent emlékkönyv.] Új Idők Irodalmi Intézet R-T., Budapest [1943], [113.] Nem mellékes, hogy ebben a kötetben, amelyből Márai írására utaltunk már, többek között Schöpflin Aladár méltatta a novellista és Szabó Lőrinc a meseíró Herczeget.